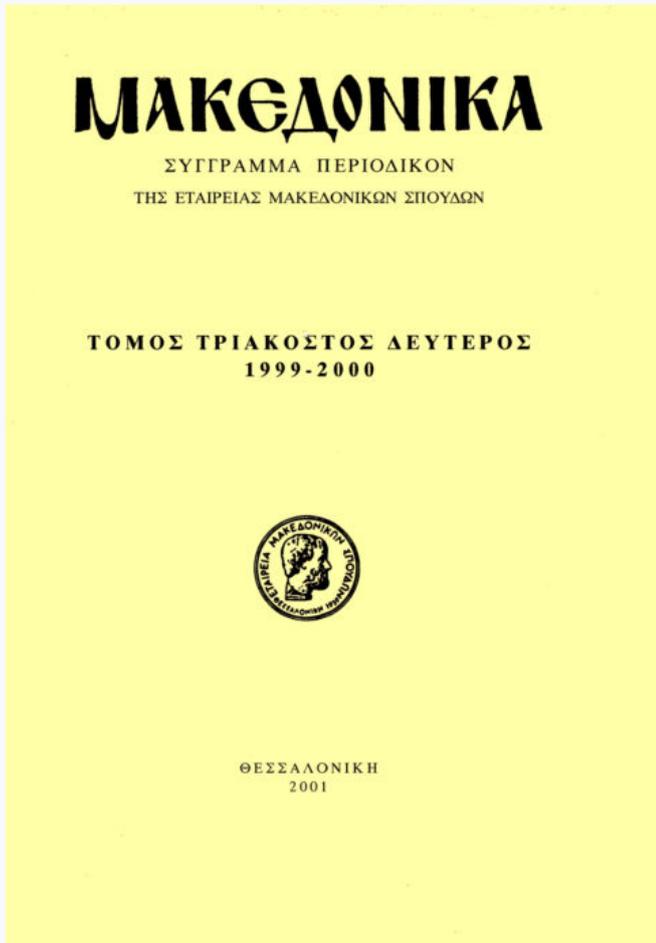

Μακεδονικά

Τόμ. 32, Αρ. 1 (2000)

Αγγελική Κωνσταντοπούλου, Βυζαντινή
Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία

Διονυσία Μίσου

doi: [10.12681/makedonika.185](https://doi.org/10.12681/makedonika.185)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μίσου Δ. (2000). Αγγελική Κωνσταντοπούλου, Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία. *Μακεδονικά*, 32(1), 530–533. <https://doi.org/10.12681/makedonika.185>

Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επιτηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη Παράρτημα αρ. 62, Γιάννενα 1996.

Ύστερα από τη διδακτορική της διατριβή για τη βυζαντινή Μακεδονία¹ η Αγγελική Κωνσταντακοπούλου μας έδωσε ένα ακόμη βιβλίο που συμπληρώνει την ιστοριογεωγραφική παραγωγή που ανανέωσε τη βυζαντινή ιστοριογραφία κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Έτσι στην Εισαγωγή (σσ. 5-14), που ακολουθεί τον απαραίτητο πρόλογο, υπογραμμίζεται η σημασία της ιστορικής γεωγραφίας για την κατανόηση της ιστορίας με βάση την έννοια του χώρου ως πολυδιάστατου και πολυκύμαντου μεγέθους, που δεν είναι ανεπηρέαστος από τις κοινωνικές σχέσεις. Στη συνέχεια η συγγρ. εκθέτει τους στόχους της μελέτης της: θέλει να εξετάσει τις αναπαραστάσεις της Θεσσαλονίκης από τον 7ο ως τον 15ο αι. σε ιστορικά, θεολογικά και αγιολογικά κείμενα, αλλά και εικονικές παραστάσεις της πόλης σε μικρογραφίες, νομίσματα κ.ά. Τα κείμενα τα οποία αναλύονται αποκαλύπτουν τις αντιλήψεις και σκέψεις κατ' αρχήν των διανοουμένων Βυζαντινών. Παράλληλα όμως αντανακλούν αντιλήψεις και νοητικές λειτουργίες ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, έτσι ώστε η μελέτη να φιλοδοξεί να φωτίσει ένα γενικότερο ζήτημα, την αντίληψη του χώρου και επομένως τη σχέση ανθρώπου-φύσης και πόλης στη βυζαντινή κοινωνία.

Η μελέτη χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο Α' μέρος (σσ. 15-43) με τίτλο «Θεοκρατία και χώρος» και υπότιτλο «Θεσσαλονίκη η *θεοφύλακτος μητρόπολις*» εξετάζονται οι δύο Συλλογές των Θαυμάτων του Αγ. Δημητρίου². Στα κείμενα αυτά η συγγρ. διαπιστώνει την απουσία μιας περιγραφής του γεωγραφικού χώρου· τα κείμενα αποτυπώνουν μια νοητική σύλληψη της πόλης με έντονο θρησκευτικό συμβολισμό.

Η θρησκευτικότητα που διαπερνά το χώρο συνδέεται με το ζήτημα της μετατροπής της αρχαίας πόλης σε μεσαιωνική και τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του επισκόπου που προσέδωσε στην πόλη θρησκευτικό χαρακτήρα επισκιάζοντας τον προγενέστερο πολιτικό. Η χριστιανική Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο των αβαροσλαβικών επιδρομών ταυτίζεται με τον πολιούχο της. Η σχέση αυτή ανάμεσα στον άγιο Δημήτριο και τη Θεσσαλονίκη εκφράζεται και σε εικονικές παραστάσεις, όπου ο ναός του αγίου συμβολίζει την πόλη. Η ανάλυση του *Έγκωμιου εις τόν άγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον* του αρχιεπισκόπου Ιωάννου Θεσσαλονίκης, συγγραφέα της Α' Συλλογής των θαυμάτων και κυρίως του *Έγκωμιου εις τόν πανένδοξον μάρτυρα Δημήτριον* του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Πλωτίνου τον 10ο αι. οδηγεί τη συγγρ. στο συμπέρασμα ότι η νοητική αυτή αντίληψη επικρατεί σ' όλη τη μεσοβυζαντινή περίοδο και ότι εμμενείται από την κοσμοαντίληψη των Βυζαντινών που εκφράζει μία διαφορετική ιεράρχηση του επίγειου και νοητού κόσμου.

Το Β' Μέρος (σσ. 45-94) με τίτλο «Φυσικό κάλλος και περί την πατρίδα πόθος» αποτελεί ανάλυση του έργου του Καμινιάτη³ για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Μία

1. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αι.)*, Γιάννενα 1984.

2. Βλ. τώρα και Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγ. Δημητρίου. Εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια από τον Χ. Μπακιρτζή, μετάφραση από την Αλόη Σιδέρη, Εκδόσεις Άγρα, Θεσσαλονίκη 1997.

3. Η συγγρ., όπως και πολλοί από τους σύγχρονους ερευνητές, προτιμά για το όνομα του βυζαντινού χρονικογράφου τον τύπο Καμινιάτης, νομίζω όμως πως ο σωστός τύπος είναι Κα-

φράση του Καμενιάτη δίνει και τον υπότιτλο του κεφαλαίου «Η Θεσσαλονίκη *ὡς ἐν κατόπτρῳ*». Τίτλος και υπότιτλος υποδηλώνουν την αντίθεση που διαπιστώνει η συγγρ. ανάμεσα στα κείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου που εξέτασε στο Α΄ μέρος και στο χρονικό του Καμενιάτη· ενώ στα πρώτα διαπίστωσε απουσία λόγου για τον φυσικό και οικισμένο χώρο της Θεσσαλονίκης και μόνο μία νοητική «θεοκρατική» αντίληψη για το χώρο, στον Καμενιάτη για πρώτη φορά σημειώνεται μία «ρεαλιστική» *ὡς ἐν κατόπτρῳ* περιγραφή της πόλης. Για τη συγγρ. η διαφορετική αυτή προσέγγιση του χώρου και η υπερβολική, σύμφωνα με την ανάλυσή της, για την πραγματικότητα του 10ου αι. εικόνα της οικονομικής και πνευματικής ζωής της Θεσσαλονίκης, που ανασυνθέτει ο Καμενιάτης, επιβάλλουν να θεωρήσουμε το εισαγωγικό τμήμα του έργου του Καμενιάτη ως μεταγενέστερη προσθήκη.

Το Γ΄ Μέρος (σσ. 95-244) είναι το κύριο τμήμα του βιβλίου, στο οποίο η συγγρ. θα προσπαθήσει να αποδείξει ότι στην ύστερη βυζαντινή περίοδο *οι αντιλήψεις για το χώρο και συνακόλουθα το «βλέμμα» πάνω στη φύση και το τοπίο της Θεσσαλονίκης αναδεικνύουν ενδιαφέροντα, αισθητικές κατηγορίες και βιωματικές σχέσεις ανάλογα με εκείνα που ανιχνεύσαμε στο εισαγωγικό κείμενο του Καμενιάτη.*

Το τμήμα αυτό διαιρείται σε δύο μέρη: Στο πρώτο (σσ. 101-147) με τίτλο «Φιλοσοφία και φύση» αναλύονται χωρία βυζαντινών λογίων, στα οποία εκτίθενται γενικές σκέψεις και προβληματισμοί για το φυσικό και οικισμένο χώρο. Μέσα από την ανάλυση αυτή και την εξέταση της διαμάχης διανοουμένων (Μετοχίτη - Χούμνου) για την αστρονομία και τις σχετικές απόψεις των αρχαίων, αλλά και τις πρακτικές της καθημερινής ζωής (φιλόσοφοι - ησυχαστές) η συγγρ. παρακολουθεί τις θεωρητικές επεξεργασίες που συνδράμουν στη διάκριση της θεολογικής από την κοσμική σφαίρα και τη στροφή του ενδιαφέροντος των Βυζαντινών για τη φύση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του Γ΄ μέρους (σ. 149-244) γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν τα εγκωμιαστικά χωρία για τη Θεσσαλονίκη στα κείμενα της περιόδου⁴, αλλά κυρίως να αναλυθούν οι ιδιότητες που αποδίδονται στην πόλη, και να ερμηνευτούν οι ιστορικές προϋποθέσεις που τις προκάλεσαν. Οι περισσότεροι συγγραφείς κάνουν λόγο για την ευσέβεια της Θεσσαλονίκης, το περιεχόμενο όμως της ευσέβειας διαφοροποιείται κατά πολύ από αυτό των δύο Συλλογών των Θaumιάτων του αγίου Δημητρίου. Η ευσέβεια όμως δεν είναι το μόνο γνώρισμα της Θεσσαλονίκης στην οποία αναγνωρίζονται πολλές νέες ιδιότητες, στις οποίες και παραπέμπει ο τίτλος του κεφαλαίου «*Καλή και διά τούτου φίλη και προσέτι πατρίς*». Η Θεσσαλονίκη εκτός από ευσεβής είναι *πρεσβυτάτη* γεγονός που προκαλεί το ενδιαφέρον για το ιστορικό της παρελθόν⁵. Υπογραμμίζεται η δημογραφική αύξηση και η πολυμορφία της Θεσσαλο-

μενιάτης· για την ετυμολογία του ονόματος βλ. Δημ. Ιω. Γεωργακάς, «Συμβολή εις τήν τοπωνυμικήν ἔρευναν», *Αθηνά* 48 (1938) 76 και Γ. Τάσας, *Ιωάννου Καμενιάτου στην ἄλωση της Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.)*, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 19-20. Βλ. και του ίδιου, «Η αυθεντικότητα του χρονικού του Ιωάννου Καμενιάτη», *Βυζαντινά* 8 (1988) 44.

4. Βλ. τώρα και Βασιλική Νεράντζη-Βαριμάζη, *Εγκώμια της βυζαντινής Θεσσαλονίκης*. Εισαγωγή, κείμενα, μετάφραση, Θεσσαλονίκη 1999.

5. Βλ. και Διονυσία Μισίου, «Μνημονεύετον ἡμῖν ἔστιν ὅτι Ῥωμαῖοι ἔσμεν, ὅτι ἡ Φιλίππου καί Ἀλεξάνδρου ἡμῖν ὑπάρχει πατρίς. Η ιστορική συνέχεια του ελληνισμού», *Β΄ Διεθνές Συνέδριο «Η Μακεδονία στην πολιτική ιδεολογία του Βυζαντίου», Δεκέμβριος 1922*, Θεσσαλονίκη (υπό δημοσίευση ανακοίνωση)· της ίδιας, «Η Μακεδονία στην πολιτική ιδεολογία του Βυζαντίου», *Μακεδονία. Ιστορία και πολιτισμός, Διημερίδα 20 και 21 Οκτωβρίου 1995*, Φλώρινα 1997, σσ. 290-304.

νίκης (εὐάνδροῦσα / πολυάνθρωπος), η μεταβολή του πολιτικού και οικονομικού της ρόλου (καλλίστη, εὐδαίμων, λογίμη) και η πόλη εγκωμιάζεται για την εὐνομίαν και ἰσότητα που χαρακτηρίζει τις σχέσεις των κατοίκων της (ἐννομοῦσάτη, σωφρονοστάτη, δικαιοτάτη). Από το τέλος του 12ου αι. έχουμε αναφορές που την αναδεικνύουν ως κέντρο (μέση) και καρδιά ενός ευρύτερου χώρου, έτσι ώστε η Θεσσαλονίκη καταλήγει να συγκρίνεται ακόμα και με την ίδια τη βασιλεύουσα από την οποία και αποστασιοποιείται. Παράλληλα προβάλλει και η ιδιότητα της πόλης ως πατρίδας των πολιτών ἐρώσης και ἐρωμένης⁶, ενώ όμως οι φιλόσοφοι αντιλαμβάνονται την πόλη/πατρίδα ως αυθύπαρκτη κοινωνικοπολιτική μονάδα, για τους ηουχαστές η σχέση προς την πόλη εκφράζεται μόνο μέσα από θεολογικούς όρους.

Η διερεύνηση των σχετικών με τη Θεσσαλονίκη χωρίων έδειξε ένα πολυσύνθετο προφίλ της πόλης, μία όλο και σημαντικότερη θέση της πόλης στην αυτοκρατορία που δεν αποτελείν απλά εγκωμιαστικά σχήματα, αλλά εκφράζουν την πραγματικά περιοπτι θέση της Θεσσαλονίκης σ' αυτή τη συγκυρία. Έτσι και η ρεαλιστική, πολυσύνθετη εικόνα της Θεσσαλονίκης από τον Καμενιάτη φανερώνει κατά τη συγγο. αντιλήψεις που απαντούν σε κείμενα του 14ου και όχι του 10ου αι. Το συμπεράσμα της το ενισχύει με μία σύγκριση ανάμεσα στην εικόνα της Θεσσαλονίκης που ανασυνθέτει ο Καμενιάτης, και σ' αυτή του Χούμνου και ανάμεσα στην αποστραφή του Μανουήλ Παλαιολόγου προς τους Θεσσαλονικείς και σ' αυτή του στρατηγού Νικήτα, που περιλαμβάνεται στο κείμενο του Καμενιάτη.

Στο τελευταίο τμήμα του βιβλίου με τίτλο Αντί επιλόγου (σσ. 245-269) η συγγο. παρακολουθεί τις διαφορικές μορφές της εικόνας της Θεσσαλονίκης στο πέρασμα του χρόνου και τα ιστορικά δεδομένα που υπαγόρευσαν κάθε φορά τους ρητορικούς τόπους με τους οποίους εγκωμιάστηκε η πόλη. Επαναλαμβάνει τον ισχυρισμό της ότι το κείμενο του Καμενιάτη για την άλωση της πόλης το 904, κυρίως το εισαγωγικό μέρος με την εγκωμιαστική περιγραφή της Θεσσαλονίκης, ανήκει μαζί με τα υπόλοιπα ανάλογα κείμενα ή τις σκόρπιες αναφορές στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Σχολιάζει για άλλη μία φορά τη διαμάχη ανάμεσα στους φιλοσόφους και ηουχαστές και παραδίδει τη σκυτάλη θίγοντας ένα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα, της σχέσης της εικόνας της βυζαντινής Θεσσαλονίκης με τη σημερινή: διατυπώνει την άποψη ότι η σημερινή εικόνα της «ερωτικής Θεσσαλονίκης» χρωσται πολλά στους ηουχαστές του 14ου αι.

Το βιβλίο κλείνει με έντεκα εικόνες και τον πίνακα περιεχομένων.

Πρόκειται για μία σύνθετη προσέγγιση του ιστορικού χώρου της Θεσσαλονίκης και συγχρόνως πρωτότυπη, μια και απουσιάζουν ανάλογες μελέτες για τις βυζαντινές πόλεις. Την εγχασία χαρακτηρίζει απόλυτη συνοχή, έτσι ώστε κάθε τμήμα να αποτελεί συστατικό κομμάτι του βιβλίου. Η συνοχή αυτή είναι μία από τις πολλές αρετές της εγχασίας, δημιουργεί όμως και δυσκολίες στη μελέτη, που γίνονται ακόμη μεγαλύτερες από την απουσία πινάκων και βιβλιογραφίας. Η απουσία των τελευταίων καθιστά δύσκολο και τον έλεγχο και την επισήμανση βιβλιογραφικών ελλείψεων, αν και θα πρέπει να τονίσουμε ότι είναι εντυπωσιακή η άνεση με την οποία η συγγο. κινείται σε μια τόσο μακρά χρονική περίοδο και σε τόσο διαφορετικά θέματα τα οποία κατορθώ-

6. Η αποκωδικοποίηση της ιδιότητας αυτής αποτελεί για την Κωνσταντακοπούλου την προϋπόθεση για την ανίχνευση του φαινομένου της δημιουργίας εθνικής συνείδησης. Για το πρόβλημα αυτό βλ. Μισίου, ό.π. και της ίδιας, «Ρωμαίοι ή Έλληνες. Το πρόβλημα της επίσημης επωνυμίας των Βυζαντινών», Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία - Ιστορία, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1998.

νει να συνθέτει πάνω στον κεντρικό ιστό του προβλήματος για τη στάση των βυζαντινών διανοουμένων απέναντι στη φύση και την πόλη. Θα περιοριστώ έτσι μόνο σε γενικές παρατηρήσεις: εξάλλου ο θεσμός της Συνάντησης των Ελλήνων Βυζαντινολόγων επέτρεψε και τον άμεσο διάλογο μεταξύ των ερευνητών για την επισημάνση παραλείψεων ή αβλεψιών.

1) Η ιστοριογραφία των τελευταίων χρόνων, καθώς εμπλουτίζεται με τη μελέτη συγγενών κλάδων και φυσικά και της ιστορικής γεωγραφίας, καταφέρει να κάνει κατανοητά κοινωνικά και ιδεολογικά φαινόμενα και να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα τα οποία έμειναν αναπάντητα από τη γεωνοτολογική ιστοριογραφία. Είναι προφανές ότι το πρόβλημα που η συγγρ. θέλει να φωτίσει διά του *προς φύσεως και πόλεως λόγου* είναι το πρόβλημα της αυθεντικότητας και χρονολόγησης του έργου του Καμενιάτη, που έθεσε το 1978 ο Α. Ρ. Καζάν: η δομή εξάλλου της εργασίας υπογορεύεται από τον σχετικό προβληματισμό. Από την άποψη αυτή θα περίμενε κανείς μία συστηματική ανασκευή των επιχειρημάτων της άποψης που δέχεται ότι το κείμενο του Καμενιάτη είναι έργο αυτόπτη μάρτυρα του 10ου αι., και όχι μία απλή παραπομπή στη σχετική βιβλιογραφία.

2) Ο τρόπος με τον οποίο οι βυζαντινοί διανοούμενοι συνέλαβαν την πόλη γενικά και τη Θεσσαλονίκη ειδικότερα εξαρτάται από τις θεωρητικές τους αφετηρίες. Το ίδιο όμως παρατηρείται και στους νεότερους ιστορικούς⁷: η ερμηνεία τους εξαρτάται από την θεωρητική τους αφετηρία. Η συγγρ. έχει ως αφετηρία την ερμηνεία ότι η θεοκρατική κοσμοαντίληψη των Βυζαντινών συνεπάγεται μία υποτίμηση του επίγειου κόσμου και ότι «φυσιοκρατικές» αντιλήψεις προϋποθέτουν μία συστηματική γνώση των αρχαίων κειμένων. Αν όμως θεωρήσουμε τη βυζαντινή θεοκρατική στάση ως μία άλλη έκφραση της ανθρωποκεντρικής και αν εξετάσουμε το Βυζάντιο όχι σε σύγκριση με την αρχαιότητα, αλλά ως αυτόνομη πολιτισμική οντότητα, θα αντιληφθούμε διαφορετικά τα ενδιαφέροντα των Βυζαντινών⁸. Η εργασία όμως της Κ. δεν μπορεί παρά να αξιολογηθεί με βάση την αφετηρία της, και ως τέτοια κρίνεται συνεπής και μεθοδολογικά ορθή⁹, και με βάση την πρωτοτυπία της: η συμβολή της, όπως πάντα άλλωστε, δεν εξαρτάται από τις απαντήσεις, αλλά από τα τόσα ερεθίσματα που προκάλεσε: η ανάλυση των ιδιοτήτων της Θεσσαλονίκης συμβάλλει γενικά και στη διερεύνηση χαρακτηριστικών της βυζαντινής κοινωνίας στην ύστερη περίοδο και είμαι σίγουρη ότι θα προκαλέσει τον επιστημονικό διάλογο.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ

7. Κλασικό παράδειγμα για τις βυζαντινές σπουδές αποτελεί το πρόβλημα της προσχώρησης του Μ. Κωνσταντίνου, για το οποίο οι ιστορικοί θα διαφωνούν πάντοτε ανάλογα με τις θέσεις τους.

8. Ότι ο θαυμασμός για τη φύση αλλά και η «περιβαλλοντολογική» συνείδηση και το ενδιαφέρον για την πόλη των Βυζαντινών δεν ανταποκρίνονται μόνο στις αντιλήψεις της υστεροβυζαντινής περιόδου βλ. τώρα Σ. Ν. Τρωιάνος - Κ. Γ. Πιτσάκης, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινές νομικές πηγές*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1998: Βασιλική Τουρτσόγλου-Στεφανίδου, *Περίγραμμα βυζαντινών οικοδομικών περιορισμών. Από τον Ιουστινιανό στον Αρμενόπουλο και η προβολή στη νομοθεσία του νεοελληνικού κράτους*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1998.

9. Οι παρατηρήσεις κυρίως στις σσ. 59, 227 και 247 την καλύπτουν και απέναντι σε ενστάσεις, ότι για την ερμηνεία της διαφορετικής σύλληψης της φύσης από τους βυζαντινούς διανοούμενους έχει παραβλέψει άλλους παράγοντες ή ότι η εργασία στηρίζεται σ' ένα *argumentum ex silentio*.